

МИСЛОВНАТА И ЖИТЕЙСКА ДРАМА НА КРИТИКА

Здравко Петров

Приживе около него не се създаде „литература“, не се вдигаше скандален шум и все пак той беше в челните редици на българския мисловен процес. Не че за него не е писано (напротив, неговите публикации са срещали винаги възторжен прием и похвални отзиви в печата), но той не обичаше да натрапва своя силует. Минко Николов имаше вродена неприязън към скандалната слава и шумната изява в литературата. Но за неговото недостатъчно „забелязване“ в известна степен пречеших и вроденото късогледство на съвременниците. Много неща пречеших да го видим в истинския му ръст. И тук ние неволно изпадахме в положението на Чеховата героиня, която цял живот мечтаела да види необикновения човек, а той бил насреща ѝ. Катадневие, спорният характер на спорната професия — критиката (или както я наричат някои литератори „странната професия“) пречеших да го видим в истинската му мащабност, да отчетем сериозността на мисловната му драма. Тая драма от ден на ден ставаше все по-дълбока и дълбока, за да се стигне до фаталната развръзка от края на декември 1966 г. Едва черният силует на самоубиеца натрапи по един неподражаем начин на живите големината на житейската драма, наречена Минко Николов. И сега виждаме в светлината на „станалото“ невъзвратимото, ужасяващото. „Нищо“, че много нелепи житейски обстоятелства са ни пречели, за да видим зад благата му усмивка вече зреещата скептична, безнадеждна усмивка, която често разкрояваше неговото одухотворено лице. И колкото и да се взирахме и да бяхме проникателни, не можехме да открием дълбочината на човешката му трагедия. А той вече я носеше от години, безшумно и незабележимо, като някаква „саркома“, която терзае мозъка, отнема енергията на нервите му, сока на човешкия му и социален възторг. Тя с някакво злорадо темпо подготвяше внезапната катастрофа, жестокото „рухване“ на една ценна и дълго изграждана творческа личност.

Литературният критик М. Николов обичаше да работи безшумно, вгълбено, без да влага лични пристрастия и индивидуалистическа корист в научните си и критически занимания. Той не обичаше прекомерния шум около собствената си особа, самоизтъкването, естетическото „саморазголване“, изповедния тон в критиката, мемоарния оттенък в литературното изследване. Въобще всичко, което може да накърни чувството му за мярка. Оттам той избягваше участието в шумните дискусии, в разпалените разговори, не обичаше острия и фанатичен патос на интелектуалния диалог. Но понякога обстоятелствата му налагаха да се намеси, да каже своята компетентна, тежка дума и това той вършеше с мярка, без да накърни чуждото творческо честолюбие, без да нарани опонента си. От неговото перо най-лесно се „понасяше“ критика, защото тя никога не беше злъчна, преднамерена, нараняваща. В почти всички случаи критикът се ръководеше от едно научно безкористие, което подчиняваше при него логиката му, умствените му похвати и мисловни навици. Ако нашето критическо поле

имаше повече подобни образувания, култивирани опоненти нивото на някои литературни разисквания би било съвсем друго. И все пак той не беше критик от чисто академичен тип, който се стреми да стои над схватките, търси удобството на безличността и рязкото мнение, избягва идеиния полюс и класовата партийна императивност в литературните оценки. Но меката му натура и вродена деликатност, чуплива и съдбоносна, го държеше настрана от всичко грубо, дебелашко, балканско, байганьовско (в своята практика той не познаваше варварството на „балканската“ полемика). И това го извисяваше твърде много над българските условия, правеше го един мисловен регулатор от по-възвишен интелектуален тип, една духовна необходимост за нашите необлагородени литературни условия, често пъти средеше на ниски страсти и големи претенции.

Минко Николов беше благородна натура, толерантна и антифанатична. Ако имаше някакъв идеал (между другото не беше много екзалтирана натура), това беше неосъществимата утопия на антифанатизма, която най-вече се среща сред меките интелектуалци и изнежените умове. Като натура сякаш той беше илюстрация на някои от концепциите на Стефан Цвайг срещу фанатизма — тая страшна болест и язва на човешкия дух. Минко Николов беше така устроен, че във всички времена и периоди би бил далеч от суровия дух на Калвин. Не случайно в последните години той се зачиташе в това четиво, което извисява човешкия дух, което държи интелекта срещу тъмните сили в човека, противопоставя го на слепите сили на ирационализма и спялата воля за живот. Но това не му пречеше да бъде всестранен, като талантлив син на една любопитна в духовно отношение нация той обичаше да наднича и в света на „ирационалното“, вираше се в „съкровения бездн“ на Достоевски, Фолкнер, Фройд. Но те далеч не можеха да му бъдат идеал. Като мисловен тип, като критик от социалистически тип, той търсеше някакъв духовен синтез, умствено равновесие между противоречивите интелектуални ценности на XIX и XX в. Всичко това го правеше една ценна фигура в нашия литературен живот, доближаваше го до противоречивия дух на XX в., правеше мисленето му „модерно“ и трагично чувствително. Всичко, което стана с него, показва, че ние имаме един типичен българин с висока интелектуална чувствителност, изгубил се в дебрите на едно сложно, обществено и мисловно десетилетие.

Често пъти сме си задавали законния въпрос, кое е най-интересно в Минко Николов — човекът, литературният или литературното му наследство, събрано засега в два големи тома или чисто и просто „феноменът Минко Николов“, който от няколко години така много измъчва нашето съзнание. Тъй или инак Минко Николов и неговият случай вече няколко години ни държат в някаква хипноза. В неговия случай има не само покоряваща сила, но и сериозен материал за социален и духовен размисъл. Хайне казваше, че често пъти перото на писателя стои по-високо от неговата личност. Но има и обратните случаи, когато личността е по-едра, интересна от авторовото перо. Въпреки че М. Николов ни остави немалко литературно наследство с оглед възможностите на възрастта му и мащабите на страната ни, все пак проекцията на неговата личност на фона на нашия интелектуален живот е по-голяма. И това стана особено ясно след смъртта му. И наистина смъртта има това свойство да очертае човека в крупния му план, да обективизира едва загатнатото в личността, да предаде вътрешния релеф на духовно неуловимото и дискретното.

Тук искам да възпроизведа страница от неговата духовна биография, която се преплита със съдбата на едно поколение критици, също така да предам впечатленията си от неговата личност.

Както става винаги при подобни случаи, почва се от първата среща. Доколкото си спомням, тя стана през пролетта на 1948 г. пред Университета. Ученолюбива натура като М. Николов по това време най-вече можеше да срещнеш

в коридорите на Университета, по библиотеките или в литературните редакции. Запозна ме поетът Климент Цачев. Не знам защо, но тогава ми се стори, че във външността му има нещо „добролюбовско“. Може би това впечатление се подсилваше от една негова малка статия за тоя знаменит руски критик, излязла в студентския вестник, или от общия характер на критическите му съждения, които носеха тогава отпечатъка на един идеен утилитаризъм, който беше присъщ на периода. Във фигурата на М. Николов имаше нещо тромаво, в навиците му нещо методично, даже педантично. Той беше все някъде забързан, знаеше да си пази времето, нямаше вкус към артистичните импровизации и бохемските нощи. Той беше млад човек, отдаден още от ученическата и студентска скамейка на суров научен труд, подчинил волята си на методично изучаване на литературата. За него тя не беше дилетантско ръкоделие, а призвание, професия, съдба. Вероятно под натиска на семейната среда той беше си изработил от рано строги професионални навици, знаеше добре да борави с книгите, четеше планомерно, презираше артистичния хаос на идеите, сред които обичат да живеят някои литератори. Той никога не можеше да бъде (даже да беше желал) писател от типа на А. Страшимиров или Димо Кьорчев.

Всичко това го правеше задълбочен изследовател на нашето литературно минало и същевременно сериозен оперативен критик, който беше в челната редица на младото критическо поколение, което се формира в условията, които създаде деветосептемврийската революция. Той беше способен да направи обстоен, научно аргументиран доклад за литературното дело на Л. Каравелов или Хр. Ботев на семинарни упражнения в Университета и същевременно да излезе с компетентна критическа статия за някоя новоизлязла стихосбирка или сборник с бригадирски стихове. Обикновено това съчетание на критик и историк е твърде рядко явление, то е привилегия на голямата критика. Минко Николов за негова чест беше близо и до музите на историята, и до ежедневната схватка в литературата. Той беше критик със солидна марксистическа подготовка, от социалистическа формация. Той обичаше света на книгите, но никога не е бил „книжен червей“, епикурейски настроен библиофил, а действителен критик, който поддържа най-големи връзки с живия живот. От тоя живот той не странеше, особено в ония години, обявени от младежка романтика. И тук мога да предам един личен спомен за неговото поведение. През 1949 г. беше организиран от ЦК на ДСНМ двумесечен курс за млади литератори, някои по-амбициозни, шумни дарования по това време напуснаха своите трудови обекти, за да присъствуват на провеждането на курса, само М. Николов си остана на своя младежки пост в Димитровград.

*

Напоследък издателство „Български писател“ предприе издаването на съчиненията му. Неотдавна излязоха два големи тома. Безспорно тук е събрано най-значимото от неговото литературно наследство. Представените статии и студии го очертават като сериозен критик със зрял ум и солидни преценки. Но ако има слабост това издание, това е, че липсват някои страници от ранното му литературно развитие. В тоя си вид автор като М. Николов не е представен с „предисторията“ на своето критическо мислене. А в ония години, когато се формираше критикът М. Николов, все пак имаше нещо значително и интересно, макар че тогава се натрупаха и грамада от естетически заблуди. М. Николов особено не ценеше това, което е написал преди 1956 г. (както и други критици на това поколение, които носят в себе си „култовския комплекс“). Но все пак не е безинтересно да се знае ранната формация на неговото творческо мислене и тук могат да се използват страници от неговия студентски дневник, някои рецензии и статии, макар и носещи белезите на ограничената естетика на онова време.

Преди да набележим най-общите контури на ония години, ще си послужим с някои цитати от неговия дневник:

„Не знам дали да нарека тая близост с толкова бележити хора шастие или опасност (става дума за срещата на младите литератори след първата национална конференция на младите литературни работници с някои видни наши писатели, к. н.). Това е много наистина — но на нас, най-младите, се дава такъв аванс, подкрепа, внимание. Но както от конференцията и от вечерята аз затвърдявам това схващане — не бива и е пагубно за мен да расна в тясно литературна среда, да добивам съзнанието на млад даровит литератор с бъдеще.

Единственият залог за бъдеща успешна работа в попрището на литературата е активното участие, близост и опознаване на живота на трудовия наш народ, упоритият, системен труд над мен самия.“

Като чета тия „комсомолски“ съждения на критика М. Николов, се връщам към атмосферата на онова време. Това беше време на възторзи и покруси, на вяра и въодушевление, на последвал социален размисъл. Той принадлежеше на критическия „цех“ (към тоя прокълнат цех и проклет занаят), който е измъчвал не малко хора със своите надежди и очаквания, терзания и умствени болки. Сам критикът премина през всички етапи на литературната ни критика след 9 септември, познава нейния възход и падения, блясък и нишета. По едно време тя познаваше „блясъка“ и „мизерията“ на Балзаковите куртизанки. Той сам изпита и изстрада това развитие, което имаше своите литературни идеи, колкото и да бяха догматични в някои отношения, той беше разпъван между „литературните мечтания“ и „литературните елегии“ на една нова литература. Но и в тия години той беше по-различен от своите събратя по перо. Не че не беше в „логиката“ на това време (логика твърде капризна, абсурдна и жестока), напротив, като всички споделяше естетическите предразсъдъци на обществото. Без тях никой литератор не можеше да мине, защото те бяха признак на „добър тон“ и „входна виза“ към редакциите на литературните издания. И въпреки времето, атмосферата, страстите и предразсъдъците, Минко Николов се различаваше. За него още тогава имаше чувството, че не може да бъде литературен „тиранин“, че натурата му не повелява да натрапва своите мнения. Даровитият критик притежаваше преди всичко чувството за интелектуална честност на критицизъм към собствената си авторска особа, която го държеше настрана от всякакво авторитарно „опиянение“ и професионална суетност.

Минко Николов като крайно вискателен автор не намери за нужно да събере и издаде статиите си от своите студентски и аспирантски години. Вероятно в тях намираше много от наивните черти на една естетика, която се въртеше около няколко „невралгични“ пунктове, като типичното, теорията за безконфликтността, положителния герой и пр. Явно, той искаше да се освободи от елементите на всякаква незрелост и догматизъм. Но в интерес на истината трябва да се изтъкне, даже и в това време статиите му не носеха белезите на юношеска незрелост и дилетантство. Защото преди всичко в негово лице ние имаме един изграден млад учен, добър специалист по българска литература след Освобождението, превъзходно познаващ периодиката, библиографията, знаещ много добре руската литература, най-добрите произведения на световната класика. Същевременно той имаше точното око на добър оперативен критик, който участвуваше в откриване гражданските и художествени ценности на нашата социалистическа литература. На някои сега тия му критически статии и оценки могат да се сторят твърде приповдигнати, като имаме предвид зрелият поглед на едно развитие, което засегна всички ни, но те бяха твърде строги в условията на една по начало наивна естетика, която често пъти амнистираще липсата на художествен талант заради социалистическата идея или гражданска позиция. М. Николов както всички други, които са били активни критици по това време, плати и съответния

данък на епохата си, която беше изпълнена с безконечни партийни събрания, където справедливо и несправедливо се наказваха партийни членове, ставаха безкрайни разговори върху талмудистки теми, провеждаха се вещи събрания за разобличаване на „злополучните критици“ в 14-та аудитория на Университета. Само който не е живял в тия години, не може да разбере какво значи сутрин да разтвориш вестника и да прочетеш и в близкия нам съветски печат някоя статия срещу театралния или литературен „космополитизъм“. Тогава често се употребяваше „това не е „наше“. Веднъж Д. Полянов каза, че ние, социалистите, дълго време не признавахме Чехов, смятахме го не за „наш“ писател. Това беше обяснимо да излезе от устата на един такъв ветеран на социализма в България като Димитър Полянов, минал през разни периоди на партията, сектантски и несектантски. И все пак ми прозвуча странно, може би защото се отнасяше до такъв голям руски класик. Но тая дума да я чуя в устата на един съвършено млад критик като М. Николов, с когото често сме се срещали по студентските аудитории и коридори, ми се стори още по-необичайно. Спомням се, че бяхме току-що прочели романа „Тютюн“ на Д. Димов. Стана дума за него, Минко ми каза, че е много хубаво написан, но не е „наш“. Епохата тежеше и над неговия ум, колкото да беше свеж и възприемчив, той не можеше да излезе от униформираните идеи, които така масово се разпространяваха. Но той беше във висша степен интелектуално честен. Не минаха и няколко дни, чу се, че подготвят други статии за романа „Тютюн“, и той пак повтори в един разговор на стълбата на Университета, че е събркал в личната си оценка на тоя роман. Подобна самокритика, разбира се, никой не му изискваше, но той беше такава натура, интелектуално честна и нравствена.

Но ако днес Минко Николов живее в нашето съзнание, то стана благодарение на това, че той активно се включи в духовния живот на едно десетилетие, което подари на нашата критика самостоятелен живот на мисълта, тематично разнообразие, стилистични търсения, психологическа шриха, ярко и оригинално зашишавана концепция или творческа теза. Макар че той изпита вледеняващия дъх на догматизма, неговата вътрешна биография не познава големи интелектуални поражения, както някои по-възрастни братя по перо. И все пак, той беше принуден да се изгражда при тежки условия. Не забравяйте, че преди 15 години властвуваше един друг дух — сив, земен, тежък, неумолимо брутален. Неговото име тежеше с оловна сила над всички научни авторитети и академии. Под неговата тежест се огъваше епохата. Той подражаваше на епохата и тя от своя страна му подражаваше. Животът подражаваше на авторитарната му фигура, както в естетическата утопия на Уайлд. Епохата се стремеше да подражава на неговите мисловни навици, духовни привички, стил, даже външно облекло. Неговият стил беше станал задължителна норма, всеобща унификация. Не можеше да съществува стилистично разнообразие, когато съществуваше тоя къс, енергичен, лапидарен стил със своята смразяваща яснота. . . . Една от върховните прояви на господстващия догматизъм беше и диктатурата над стиловете. Догматичното изравняване по начало не може да търпи многообразието, божие то небе да се отразява във всяка индивидуална капка. И тук можем да си спомним забележителните съждения за „стила“ на К. Маркс, които можеха да бъдат отнесени за тая епоха, макар че са правени преди толкова много години и пряко се отнасят до друго историческо време.

Догматизмът в сферите на идеите познава един единствен стил, а именно на недразнестата сивота. Тоя „стил“ обаче е толкова амбициозен и тоталитарен, че иска да обхване всичко, да прогони всеки нюанс, всяка „чупка“ на мисълта и човешкото слово. Тогаващото „красноречие“ на сивотата за едно кратко време постигна чудовишни резултати, шаблонът се развихри, шампата, идеологическата

схема, тезисите взеха господстващо място в теоретическите разсъждения. Но за наше щастие това продължи много малко време в България. . .

Но едва когато се разпаднаха абсурдните построения и догматични йерархически ценности, се видя несъстоятелността на всичко. Постепенно започна процес на кристализация на индивидуалните стилове (това се отнася както до лириката, така и до критиката, въобще до всяка художествена дейност), освобождаване на стиловете от унижителната зависимост на авторитарното мислене, от мизерната опека на идеологическия шаблон и „вътрешния цензор“, който изсушаваше не едно дарование. Бургкхарт кръсти една от главите на знаменитото си съчинение, посветено на италианския Ренесанс „откриване на личността“. Нещо подобно и в наше време се случи. След 1956 г. у нас започна една всеоткривателна реабилитация на индивидуалността. Но за разлика от стария ренесанс тук нямаме откриване на буржоазното „аз“, а възвръщане правата на социалистическия човек в гражданско и мисловно отношение. За този процес най-енергично и импулсивно съдейства Априлският пленум на БКП, където се прояви политическата мъдрост на нашия народ. Този пленум между другото възвръща творческото самочувствие не само на младото поколение. Г. Джагаров изрази най-пламенно възнението, породени в нашия народ от историческия Априлски пленум. Той написа дитирамби в чест на пролетното обновление на нашия обществен живот, от рода на „Птици, птици. . .“. Павел Матев, освободил се от вковащата яснота на своите предишни „ясни дни“, намери един път по-сложен и творчески на развитие. Тогави той написа стихотворението, посветено на Александър Фадеев, изпълнено с мъжество и болка. Това стихотворение показва, че вижда трагичния образ на епохата. По-късно той засили психологизма и пластичните качества на лириката си.

Набелязаха се и процеси в средата на младата критика. Критиката постепенно се освободи от призрака на неумолимите догматични спорове, катехизисни занимания, безплоден талмунизъм, от атмосферата на жестока и безапелативна разправа.

За нашето поколение това време беше един малък „ренесанс“, съпроводен с дълги нощи на разговори, спорове върху пътищата и съдбата на социализма, на самотни и колективни разходки под звездите. Това бяха дни действително исторически и опияняващи, когато човек не чувства нужда да яде и спи, задъхан от емоции и вътрешен размисъл. През тия незабравими дни на пролетта на 1956 г. съм виждал как Минко Николов и Георги Джагаров се разхождат до късно по софийските улици. Те водеха безконечни разговори (както всички по това време) и мислено си представям сега в техните разговори присъствието на една личност, вече покойник, която внасяше партийен респект и мъдрост в малката им компания: Иван Керешки.

Разбира се, всичко, което стана през 1956 г. както за мнозина от нас, беше неочаквана буря. Минко Николов като всяка честна натура ходеше като болен в тия дни, дълбоко и вътрешно изживяваше всичко. Понеже беше много интелектуално издигнат човек, той бърже се ориентира в обществената и духовна ситуация. Тя не стана за него разрушителен елемент, негативен момент, а отправен пункт на едно бъдещо духовно развитие. След това дойдоха заниманията в немските библиотеки. . . .

Минко Николов дойде от чужбина с една солидна философска и естетическа подготовка. Той знаеше вече много за съвременната европейска мисъл, той беше израснал като неин достоен интерпретатор и критик. След това последваха неговите студии и книги за Т. Мав, Бертолд Брехт, интерпретациите и анализите на Джойсвия „Одисей“, които в този период прозвучаха като нещо съвсем ново. Просто беше необичайно, че след толкова години наново се говори за Пруст, Джойс, Кафка, Роберт Музил. Даже самият преразказ на „Улис“ от страна на М. Николов беше в нашите среди една малка „революция“. И тук се преплитат черти

на нашата мила изостаналост, провинциално възхищение, осъдителна неосведоменост. С появата на М. Николов се внесе дух на някакъв „европеизъм“ в нашата критика. Но авторът на книгата за Бертолд Брехт и на две изследвания за западния роман и неговата криза беше далеч от всякакъв снобизъм и артистична себепоканност. Той спонтанно, любопитно се занимаваше с тия автори, а не ги слагаше от време на време на пръстите си като някакви скъпоценни камъни, с които да прави впечатление на околните. М. Николов имаше естествено влечение към книгата, дошло по линия на любознателното юношество, троянското читалище, бащината библиотека, софийските книгохранилища, чуждестранните градове. . . И затова още по-мъчно ми стана, когато чух от една негова приятелка след трагичната му смърт, че той е изгубил навика да си купува нови книги. Просто вече се е чудел, как може да има хора, които да търчат по книжарниците и да следят новите книги. Явно, че вече в него интелектът се е рушел, духът е губел своята еластичност и сила, любопитството е изчезнало. . .

*

След като се разделихме с него през един студен януарски ден, още повече се замислихме върху неговия трагичен край. По-рано пътят му ни изглеждаше прекалено гладък, път, осеян с творчески успехи и една възходяща научна кариера, която при нашите условия е повече от завидна. Сега той ни се натрапва пред всяка нова година като спомен. В юношеските си години с трепет четох „комикс“ за злочестата графиня Марго, която като бяло привидение се е явявала всяка нова година пред стария граф. Същото чувство изпитваме, когато си спомним за Минко Николов в края и началото на новата година. Просто сърцето ни се свива, когато наближи оня фатален, пуст съботен час, който отне кръвта на нашия другар и колега. Това възпоминание е толкова остро и спонтанно, че може да помрачи и най-голямото и шумно веселие в чест на настъпващата година. Особено трагичният му край ни кара да обгледаме неговия творчески и житейски път.

*

В последните си години Минко Николов пишеше „есеистично“, но не беше по дух „есеист“. Преди всичко той беше човек на научния труд, на метода, на навиците. Той не познаваше друг патос, освен патоса на разгърнатото научно изследване, добре аргументирано и отличаващо се със солидната си методология. И в това отношение той написа ценни монографии за Христо Смирненски, А. Страшимиров, Б. Брехт. Същевременно той продължаваше да работи в областта на литературната критика, да следи и да реагира на най-новите явления на художествената ни литература. Досегът му със съвременната литература не му позволяваше да вкостенява в естетическите си позиции. И в това отношение той проявяваше широта на вкуса, неговият вкус можеше да побере явления като Блага Димитрова и нейната автобиографична, есеистична проза, лириката на Л. Левчев, абсурдната поезия на Константин Павлов. Досегът му с европейската критическа и художествена мисъл му пречеше да бъде „старовец“ в областта на литературата. Запознаването му с редица европейски автори (отличаващи се със своя хуманистичен и социален патос, но с рафинирана чувствителност и култура) неимоверно много разшириха естетическите му хоризонти. Сolidната му марксистеска подготовка му помагаше да се ориентира в лабиринта на едно сложно и противоречиво изкуство. Същевременно му даваше възможност да не приема всичко, което носи външната мярка на една по-изострена и модерна чувствителност. Като критик М. Николов бърже разпознаваше псевдоизкуството, липсата на артистично „можене“, кухата претенция и фалшивата поза в изкуството.

В това отношение той ни завеща някои образцови рецензии, посветени на творчеството на Г. Марков, Л. Левчев, Стоян Ц. Даскалов, където остротата на аналитичното чувство се съчетава с една по-модерна апаратура на мислене, живост на критическото изложение. В миналото М. Николов пак пишеше умно, съдържателно, задълбочено, но сега той обръщаше много по-голямо внимание на формата, начина на изложение след пропесите, настъпили в критиката ни в последното десетилетие. И той се стремеше към „разкрепостяване“ на своя критически почерк, гонеше по-голям критически акцент. В един свой разговор в присъствието на Симеон Султанов (с когото той дружеше много активно в последните години на живота си), аз го предизвихах на щекотливата тема „стил“ в критиката. М. Николов не беше един човек, склонен към лесни изповеди и не много охотно ми отговаряше по тия въпроси. Но останах с впечатление след разговора, че той е антипод на тъй нареченото импресионистично писане, което изхожда от капризите на фанатазията на критика. Изправен пред игрите, примамливи блъсъци на литературния импресионизъм, той изглеждаше винаги твърде „сух“ и „скован“. Но той търсеше вече своя живост на впечатлението, макар и да презираше „реторичната вода“ в поезията и критиката. В последните си книги той се домогна до една лаконично съдържателна фраза, която се отличава с добра логика и интелектуална привлекателност.

Съществува един твърде древен спор, който трудно примирява науката с изкуството, Аристотел с Платон. Едното е науката, общото, закономерното, другото е бляна, интуицията, поезията, мита. Минко Николов като духовен тип повече се числеше към първата партия на духа, тая, която обича точността и съобразяването с отделните факти, слабо се уповава на интуицията и голословните твърдения. Затова той имаше повече тежнения към „интелектуализма“. Защото повече в тоя термин той влагаше модерно звучене.

С него съм водил не малко разговори и спорове по въпросите на критиката, цитирал съм му критици, които пишат цветисто, казвал съм му цели пасажии, излезли от перото на забележителни марксистически стилисти, даже като последна резерва съм използвал писанията на „очарователния Луначарски“. М. Николов ме е гледал при всички случаи любопитно, но не е отстъпвал от мнението си, че критиката е повече наука, отколкото изкуство. Той смяташе, че оригиналността на критика се състои в правдивостта и обективността на неговите съждения, а не в неповторимата артистична форма, в капризите на стила. И в това отношение той беше безпошаден и неумолим. Цялата му дейност на критик беше подчинена на принципа да бъде колкото се може по-обективен (но не безличен) в критиката. Той нещо съзнателно „губеше“ от себе си като артистична личност, за да спечели литературната критика и наука. Това обаче доброволно пленничество на обективността у Минко Николов беше промислена позиция, а не минутно хрумване. И от своя страна това „пленничество“ щедро му се отплащаше. Той си бе спечелил репутацията на най-добрия критик на поколението си.

И въпреки това, той таеше в себе си не много високо самочувствие, макар че понякога го прикриваше с маската на леко високомерие и недостъпност. Заключителният етап на неговия живот показва, че той като всеки човек се е нуждаел от по-голяма ласка, слава, даже суета, а не само от официално признание и йерархично самочувствие, дошло по линия на ранната научна кариера и репутация на литературен критик. Явно притиснат от тежестта на бронята на своята ученост и академичност, той тайно е страдал, но нямало е кой да долови неговите стенания. Защото все пак благоприятието вземаше връх над всичко, стеснителността да не се издаде, че е слаб човек, още повече, че самият той е критик и трябва по професионално задължение да раздава присъди.

Минко Николов имаше спотаени болки, които не винаги разкриваше и за това му пречеше гражданското и литературното възпитание, което го тласкаше към

такт, коректност, но го правеше някакъв недостъпен фиорд. В някои моменти съм улавял неговата болка. Няма да забравя едни семинарни занимания в Института за литература по въпросите на литературната критика, в които и той взе активно участие. Накрая със свойствената си въздържаност каза: „Разбирам, че моята теза не е ярко изявена, но аз така мисля.“ И действително на неговия критически талант не бяха присъщи „коварните портрети“, „злите портрети“, „въображаемите портрети“. Той никога не можеше да нарисува със злина портрета на своя опонент, да си послужи с полемично и оцетно изкуство. Защото по природа бе мек и добър, не владееше изкуството на Сент Бъов, не можеше да пуца злъчни критически епиграми по адрес на своите противници, критическата ирония, пасквилът, артистичното злословие, кокетниченото със себе си му бяха органично чужди. Той гледаше прекалено сериозно на света и в това се състоеше неговата сила и слабост. Той не беше надарен от музите с ирония, духовити отблясъци, артистични импровизации. Но той познаваше добре вълненията на изкуството, беше минал през поезията не само като естетически потребител. Надареният критик знаеше „секретите“ на това изкуство, можеше да разглови механизма на едно поетично произведение. Анализизмът беше една от най-силните черти на неговия талант на критик. Минко Николов се движеше в критиката, следвайки класическата схема на логиката, а именно от анализ към синтез. В своята критическа практика той не можеше да допусне нещо априорно, освободено от факти, затова той не обичаше да служи на естетическите предразсъдъци и критическите предубеждения. В неговата практика беше възможно да си му личен враг, а той да признава твоите качества, особено ако е убеден, че притежаваш такива. Съзнаваме, че това „личен враг“ не прозвуча много правдоподобно при личност като Минковата, за шото той не беше от хората, които създават около себе си лични врагове в литературата. Защото той преди всичко бе човек на логиката, отколкото на чувствата, страстите. Той беше признат от много литературни лагери и групировки, благодарение на това, че в истините, които проповядваше като литератор, не влагаше лични акценти, предизвикателни полемични нотки. Ако на някой се наложеше да воюва с него (едва ли някой би дръзнал, като имаме предвид неговото обществено признание), то той би воювал повече с естетиката му, логиката му, литературната му и гражданска позиция, но не и с личността му. Може би тоя „тон“ налагаше и М. Николов, който във висша степен се стремеше към безпристрастност на съжденията си върху поетите и писателите, върху националната ни литература. В тоя смисъл той беше повече „критик“, отколкото „писател“. Разбира се, това го казваме с цялата относителност и условност на определенията. Безспорно като много добър критик той беше и писател, но при него имаше примат разумът над горещото въображение или изблиците на страст. Не стилът, не критическите импровизации, не психологическата шриха одухотворяваше неговата критическа дейност, а вкусът му към истината, към обективността, към научността. Той не искаше да притежава в никакъв случай субективно волунтаристично, капризно-импресионистично или опростенческо, идейно ограничено, утилитарно отношение към литературната истина. Той искаше да блести с други качества. И наистина блестеше. Но с течение на времето и той се смекчи. . .

И на негово поддействие периодът на жанровото „размразяване“ в критиката. Известно е, че през последните години зачестиха разните „отклонения“ в критиката, появиха се хибриди, стилистични волности, жанрови „ереси“. Тия процеси засегнаха и М. Николов, колкото да беше строг като критик. Престоят му в Германия мина не напразно. За някои отиването в една чужда страна е или туристическо събитие, или епидермални докосвания до чуждата култура. М. Николов във висша степен използва своя престой в чужбина, просто потъна в тишината на научните библиотеки. Научната практика го сблъска с по-високи образци на

литературна критика. При него мисълта стана по-вгълбена, фразата по-изискана, оценката по-артистично гъвкава. Той беше твърде тромав, за да бъде артист на чувството, но той вече се стремеше да бъде артист на мисловните средства и конструкции. И това личи най-вече, когато се мъчи да улови духовната типология на Б. Брехт и Т. Ман. Той лесно намираще „сродни души“ в европейската литература, нарасналите му духовни и естетически вкусове вече търсеха други обекти, меридиани и мащаби. И неусетно той така портретикуваше някои представители на европейската литература, че той влагаше много от своето „аз“ в своите критически проучвания, нещо което по начало не му беше изходна база и естетическо верую. Ако един чужд читател прочете неговите книги за „Кризата на западния роман“ и „Между мъртвата точка и хуманизма“, едва ли ще намери нещо ново като информация, но за нас тия книги имат голямо значение. Не само с обстоятелството, че един български учен и критик се нагърбва да преценява далеч по-сложни явления на нашата литература, а и с това, че в тях има много духовен автобиографизъм. В редовете на тия книги Минко Николов, невидимо и непретенциозно е вложил много от себе си. Даже в последната му книга „Между мъртвата точка и хуманизма“, прозира неговият трагичен силует. Съвсем нагледно се вижда как един талантлив син на нашата нация се е трагично забъркал в сложния съвременен свят.

*

Но най-привлекателната му черта беше толерантността в отношенията с хората и в малобройното общество на критиците. Странно беше това, че въпреки че духовната му формация се беше създала през едно сурово време, той нямаше в кръта си нито капка фанатизъм. При никакви обстоятелства той не можеше да бъде оголен и безпросветен „рупор“ на догматични идеи. При него винаги имаше нюанси, вродена мекота, склонност към обективно мислене, академично научно извисяване, отвращение от духа на сектанството и фанатизма. Въобще неща, които при последна сметка го правеха чужд на литературната ортодоксия и войнствуващата псевдопринципност.

Минко Николов не беше критик на „пристрастията“. Той не е замесен от литературното тесто на фанатика, на хората, които пишат шумни естетически манифести и програми, които могат да кажат в разгара на полемиката, че „трупът на противника мирише хубаво“. Чужд е на духа на литературните секти и школи, на естетическите съзаклятия и субективни полемки. Той не би взел под своето критическо покровителство дузина полуталанти или самодокващи се „гении“ само от „програмни“ съображения. Над всичко той поставяше националните интереси на литературата, безспорните граждански и естетически ценности. Нему баха чужди груповските и извън литературни съображения, които предават такава напрегнатост на нашите литературни нрави и страсти.

За укор ли, за комплимент ли, но и ние можем да повторим това, което някога е казано за Хегел „Стар в младостта си“. И, разбира се, Минко Николов, без някога да е заключван в някаква тубингенска семинария или интелектуална килия, носеше в себе си някакъв „стар дух“, не познаваше пияната на юношеското лекомислие и опиянение на духа. Външният му облик издава нещо строго, самовгълбено; имаше глава на учен, а усмивка на дете. И това е едно странно противоречие. Но един поглед върху неговите снимки ще открие вътрешното му развитие. Някои негови снимки носят отпечатък на ремсова бодрост, ентузиазираност, но последните му снимки говорят за една засилваща се самовгълбеност. В последните години на живота си той получаваше все повече изтънчени черти. Всичко това говореше за усъвършенстване на неговия дух, за разширяване кръга на книгите, които чете, на идеите, с които общува. Без да го познаваш, само по пи-

санията му можеш да разбереш какъв човек е той. Тежният слог говори за една сложна натура, която вижда нещата без измамни покривала и юношески илюзии. С течение на времето той все по-болезнено и мъчително съсредоточено се взираше в своя век. Той чувствуваше драмата на интелектуалеца в наше време. Беше уплашен от процеса на духовната стандартизация, нарастването на бездушната капиталистическа цивилизация, от антиартистичното изчезване на индивидуалното, злокобният процес, наречен „уеднаквяване на света“, който ще отнесе в своя хладен гроб много скъпи неща, завещани от старите векове. С течение на времето него все повече го привличаха европейските теми, като фройдизма в литературата. Той опозна някои смущения в тематичните си предпочитания в българската литература. След като беше минал някои херкулесови стълбове, след като беше опознал опита на европейския роман от XX в., нему беше трудно да се върне към лоното на българската наивност и епично величие.

В младостта си той писа възторжено за революционните поети (даже посвети дисертация на един от класиците на българската революционна поезия), но с течение на годините той придоби вкус към сложните художествени фигури на европейската и българската литература. Все повече неговият интелектуален хоризонт се замрежваше от фигури като Брехт, Фолкнер, Кафка, Томас Ман. Все повече го привличаха поетите на острия размисъл, рефлексивното мислене, писатели, чийто живот се отличава с душевни колизии, интелектуални търсения. Той изгуби предишния си вкус към поетите на чистата вяра и идейна екзалтация, на тяхното място дойдоха и щяха да дойдат други фигури, които съответствуват на сложните процеси, извършващи се в душата на критика. Не случайно неговите посетители бяха Страшимиров и Яворов. Него все повече го омагьосваха „обърканите глави“, а не простодумците.

За едно кратко време у него се извърши остра и съдбоносна еволюция. Излязъл от един полупатриархален край (достоеен за перото на Ив. Хаджийски), току-що освободил се от опека на натрапеното, неприветливо догматично мислене, той попадна в прегръдките на „Нищото“. Стана някак неусетно закъснял пътник по хайдегеровските „пътища за никъде“.

Сега авторите, които го обкръжават, носят по-остър интелект, но хладен и скептичен ум. И пак се получава старата българска история (случила се някога с Яворов), Запад убива нашето провинциално простодушие. Един такъв европеизиран и дебалканизиран българин като С. Радев често обичаше да казва, че при някои случаи Запад не помага на българските писатели.

Една от последните работи на М. Николов в критическото поле е студията му за творчеството на Ламар. Тя е сочна, интересно написана, синтетично оформена като критическа студия или литературен портрет. Но тя не може да спаси положението. Защото напразно безпомощният критик-Антей иска да се върне към земята, да го лъхне нещо „земно“, „родно“, „троянско“.

Минко Николов имаше намерение да пише за Яворов. В това, че той пише книга за един от най-големите български поети, няма нищо странно и обезпокоително с оглед на все повече засилващата се мисловна мащабност на критическите му изследвания. По-важното е, че той носеше в себе си нещо „яворовско“. Тук искаме правилно да бъдем разбрани и да бъдат съобразени всички пропорции. М. Николов не познаваше като критик някакво вътрешно „болно горене“, но вече имаше своя съдба, наложена и формирана от българските условия. Яворов се оказа един типичен български комплекс. Даровит творец напуца провинцията, освобождава се от полупатриархалната опека на средата си, заживява в кръга на жена си, която принадлежи на българския хай-лайф, отива за малко време във Франция. Явно, че едно цвете е изтръгнато от почвата си, присадено на друга основа, то се деформира. А. Моравия пише за ония таланти, които се деформират като дървета, поставени в японски саксии. Без да бъде така деликатен, нашият

Яворов се преобразява, изгубва своята сила като Самсон в женските прегръдки на висшето общество, напуска го спонтанно-импулсивното начало на поезията му, губи блясъка на първичните си акценти през втория период на своето развитие. Колкото и да е голямо като поезия всичко, което е излязло от вдъхновеното му перо, все пак в кошмарите на неговите „Безсънници“ има нещо стилизирано, подражателно, сецесионно, с оглед големия му първичен дар, който за известно време омагьосва българската читателска публика. Но за нас са интересни не само неговите великолепни стихове, драмите му, модерно написаната му проза, но и оня комплекс, който ние наричаме „Яворов“. Също така при М. Николов ни е интересен не само литературният текст, но и житейският случай. А той може да бъде толкова силен и разтърсващ, че да затъмни блясъка на най-сOLIDните критически студии и проникновени творчески портрети. Привидно М. Николов нямаше нищо трагично, драматично в характера си, даже за повърхностното око изглеждаше галеник на съдбата, изнежено чедо на благоприятни литературни условия. А зад тая привидна маска на безразличие и интелектуална апатия се е криела една остра и болезнена чувствителност, която е била обременена от всичко грубо и недоляло в нашия обществен и литературен живот.

И с него се случи нещо „яворовско“, вече при други условия и мащаби. По същество неговият случай е български, много български. Той крие остри ситуации и духовни извисявания.

*

Когато Минко Николов тръгна за Германия, един наш писател каза: „Защо отива в тая студена страна?“ И действително това е така, на малко хора е допадал сивият ландшафт на тая страна. Друг е въпросът за нейната култура и духовна история. Даже един Пенчо Славейков със своя физически недостатък, който го подтиква към застоял живот, в едно свое писмо се оплаква, че прекарал младините си в Немско, друго би било, ако е бил в Италия. Малко са тия българи, на които напълно допада външният и вътрешен пейзаж на тоя странен феномен Германия. Обикновено единици се сродяват с нейния пейзаж, история, митология, изкуство. Един от най-щастливите случаи сред поетите е Т. Траянов и все пак той е живял във Виена, което е нещо съвсем друго. Проф. Ал. Балабанов е също възпитаник на немските университети, но той повече живее не с готиката, а със средиземноморската нега на Елада. След д-р Кръстев всички други са „сухи продукти“ на немските университети, ерудити, каквито има в многобройните немски градове. Интересно е да се проследи как на българската чувствителност и въображение влияят чуждите учебни заведения? Как български духовен тип се пречупва през чуждите култури, какво възприема точно от тях, кое вътрешно отхвърля, не асимилира. Но това е една друга тема и не е наша работа да се бъркаме в нея!

Минко Николов дойде от Германия с едно европейско мислене, разшири репертоара на критическата си тематика, превърна се неусетно в един от задълбочените и съсредоточени тълкуватели на европейския духовен кризис. За него „фаустовската душа“ на тая култура беше отдавна отлетяла и той се спираше най-вече на кризисните моменти и „мъртви точки“ с някакво нараснало интелектуално любопитство. Той желаше да открие, рационално да напипа механизма на загиването, на болната чувствителност. Това критично общуване с духа на едно хладно, скептично, мисловно и агонизиращо изкуство внесе в него много интелектуални сили, но и отрови. Умът му стана много по-остър, но духа му не по-бодър. При него сякаш се повтори старата история на чирака на Дявола. Той събуди в себе си такива сили, които по-късно не можа да успокои. След Германия за него напълно падна „покривалото на Мая“, за него един след друг се разпадаха митовите, илюзиите, масовите психози, масовите продукти на културата и оду-

рачаващото масово образование, всичко се стопяваше като захар във вода. Някои автори станаха хладно ложе за неговото мислене. Чужбина не му помогна да избяга от себе си, да потърси контрастното. Обратното, тя с някаква неумолима последователност го приковаваше към самия него, правеше го роб на собствените си мисли, караше го прекалено много да опознава себе си. Той намери себе си, но нему беше вечно нужно друго, нещо, което да лекува меланхоличния му дух. Ако по-късно беше се осъществило едно отиване в научна командировка в Италия, положението може би било по-друго, както е известно, пъстротата на юг най-добре лекува северния меланхоличен дух. Но уви, това не стана! Минко Николов си остана зазидан в себе си, в своя застрашително нарастващ интелектуализъм.

И още един път тук се разигра драмата на българската чувствителност. Един високо организиран ум приема всичкото като чиста монета; въпреки че владее оръжията на марксизма, той до голяма степен носи в себе си пластове на някаква българска девственост и простодушие. Забравя една проста истина, че големите философи на отчаянието и „Нищото“ носят в себе си философската „отрова“, както рибата хайвера си, а от това по-добре плуват, никак не се отравят. А често пъти в живота добре си похапват и си пият кафето със сладострастие. А при М. Николов всичко стана „изповед“, придоби характер на една печална интелектуална автобиография. И действително неговите книги, които той посвети на западноевропейския роман, ще живеят с творческата му натура, със съдбата му на български интелектуалец. Колкото и да минава времето, те няма да се превърнат в бездушни компилации или източници на досадни литературоведчески справки, а ще бъдат печален спътник на духовния му сега биограф. В нашата литература някой божи ден могат да се напишат и по-компетентни и хубави книги за Брехт и Томас Ман, но книгите на М. Николов ще останат като спътници на един интелектуално-бурен живот, привидно скрит под една апатична маска и интелектуално равнодушие. Ще останат като документ за интелектуалната драма на българина, когато се сблъсква с едно по-сложно, духовно обездушено, дехуманизирано изкуство.

Нище пише по повод на Вагнер: „Какъв човек! Докосна музиката и я направи болна!“ Също така може да се каже и за редица майстори на европейското формалистично изкуство, които със своите съдбоносни докосвания и талант успяха да направят изкуството на XX в. „болно“. (Разбира се, това не се отнася до тях части на света, където владее духът на бодрото изкуство на социалистическия духовен авангард.) В XX в. редица духове, разболели се от „болестите на века“ направили изкуството „болно“. С някои имена Минко Николов воюваше волево и систематично, но повече логически, умозрително ги отричаваше. Друго беше положението с неговата чувствителност, не държеше сметка, че тя бе подкопана, че лесно може да рухне под тежестта ѝ.

Томас Ман казваше: „може Достоевски, но с мярка“. И в тоя негов естетически принцип виждаме традиционното благоразумие на немца, на интелекта, който иска да хвърли мост между класическата култура и модерната чувствителност, да хвърли мост между Гьоте и Толстой, да дозира духовното влияние на Достоевски. Томас Ман знаеше как да се пази от нечистите сили на ирационализма и болното изкуство на романтизма. Това сам го знаеше на практика, защото в младостта си беше изпитал влиянието на някои злокобни мислители, които фатално подеждоуваха на немската нация и я хвърлиха в една немитологическа, а историческа Валхала и гибелен залез. Но такъв интелект като него съумя да запази равновесие между другото защото търсеше и опора във вдъхновеното изкуство на руския реализъм от XIX в. Но както животът показва, Минко Николов недостатъчно е имал предвид „уроците на Томас Ман“ в един по-специален аспект. За да се запазиш от някои отрови, трябва от млади години да консумираш

дозирано разни отрови, както в двора на Хабсбургите. Иначе младият организъм неминуемо ще се разболе. Иначе се получава нещо лошо.

В личността на Минко Николов бяха заложени и някои от силните и слаби страни на рационализма. В известен смисъл в нашите среди той беше живо въплъщение на рационалното виждане на живота. Обикновено се казваше: „Минко Николов така каза, инак каза.“ И за мнозина това беше еталон на здрав разум и благоразумие. Както е известно, тоя хладно изискан господин — „рационализма“ е господствувал в не малко умове. Минко Николов казваше за един поет: „Той всичко пресмяташе, но не можа да пресметне един случай, който за него се оказа фатален.“ Също така тоя наш критик, надарен с мисловна сила и интелектуална проникателност живееше под спокойния свод на рационалното, той трудно си представяше лудостта в мъдростта и мъдростта в лудостта. В една своя статия цитира един знаменит датски философ:

Само разумът ли е покръстен?

А няма страстите са езичници?

Но това беше мотото, а не програмно начало при него. За мнозина той беше стълб на здравия разум, на истинския критерий, според който трябва да се мерят човешките неща и явленията на изкуството. Това прозвище напълно заслужаваше, защото от ранна възраст бе получил естетическа подготовка, стройност, вгълбеност на ума, тежест на критическото поведение. Той беше настъпателен дух, макар и не агресивен. Той гореше в своята работа, без да познава силно вътрешно вълнение и експлозиите на един холеричен темперамент. Той не криеше изненади и експанзия на характера си. Ако при него имаше пламък, това беше студен син пламък, методичен ход на волята, настъпателността на интелекта. За хубаво или лошо, той не познаваше стихийните, страстни атаки на интелекта, злобата на големия ум, острата и режеща като бръснач ирония, високомерието на духа. Както казахме, той по възпитание и вътрешно устройство беше далеч от едностранчивия патос на борбата, от играта на страстите. Когато забушуват някакви по-силни страсти, наподобяващи Шекспирови страсти, когато вътрешният монолог стане непоносим и тягостен, той се мъчеше да се скрие зад черупката на своето благоразумие. Тогава той прибегва към помощта на своите мисловни мерки, които предават относителна устойчивост на нещата. Дълго време той се отнасяше не твърде почитателно към „езическите страсти“, а разумът за него бе „покръстен“, легализиран в царството на необходимостта. И затова, когато неговата критическа личност рухна под натиска на редица житейски и духовни обстоятелства, настъпи суматоха в редицата на тях, на които той беше морална и интелектуална опора. Това беше дълбок смут и в редицата на тях, които го уважаваха и обичаха, които несъзнателно вярваха в стабилността и безпогрешността на човешкото „рацио“.

Ако беше някакъв безволев дух, някакъв Хамлет, може би щеше да бъде по-щастлив. . . Понякога по-голяма сила им в самотата, перманентното раздвояване, бегонията на отпуснатостта, отколкото в привидната сила на рационализма.

Де да знаем?